

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Етьєнн ТЕВНЕН (Франція, Нант)

Французькі інтелектуали і сталінізм (1935—1975 рр.)

Сталін і Радянський Союз довгий час надихали і захоплювали багатьох найвідоміших французьких інтелектуалів. Чим пояснити таке тяжіння і таку зичливість? Відповісти на це запитання допоможуть свідчення й численні праці на цю тему, опубліковані недавно у Франції.

З самого початку виникнення Радянського Союзу у Франції, як і в інших країнах Західної Європи та Північної Америки, лунали голоси протесту проти насильства і злочинів більшовиків. Християни і демократи, консерватори і соціалісти вели цілу кампанію, але комуністичні партії дуже гостро відповідали на їхню критику. 1935 р. полеміка розгорнулася на повну силу. У видавництві “Плон” вийшла біографія Сталіна, де викривалися його злочини. Автор Борис Суварін, зокрема, звинувачував Сталіна у голодоморі і в системі концтаборів. Співзасновник у 1920 р. французької комуністичної партії (ФКП), потім видатний діяч Комінтерну, Суварін був виключений з її лав і в середині двадцятих років оселився у Парижі¹. Ця книга викликала обурення ФКП, яка Суваріна оголосила запродавцем, а соціалісти і центристсько-ліві сили, навіть ті, хто читав її, поставилися до неї з великою недовірою. Річ у тім, що наближалися вибори до законодавчих органів влади 1936 р., і ФКП вважалася союзником, необхідним для перемоги лівих в об’єднаному Народному фронті. Навіть читачі з числа правих не довіряли Суваріну, оскільки той, викриваючи Сталіна, не зрікався своїх соціалістичних переконань.

Для знешкодження впливу суварінської книги Комінтерн теж вирішив не мовчати. Писати біографію Сталіна, витриману в панегіричному дусі, доручили Анрі Барбюсу. 1932 р. разом з Роменом Ролланом Барбюс уже створив Комітет Амстердам—Плейель для мобілізації інтелектуалів проти фашистської загрози. Барбюсові навіть дали змогу поговорити особисто зі Сталіним. 1935 р. у видавництві “Фламмаріон” вийшла книга під заголовком “Сталін: новий світ у постаті однієї людини”. Сталіна було змальовано доброзичливою, дуже простою, наділеною титаничною працьовитістю людиною, що поставила себе на службу своєму народу і всьому людству. Твір був перекладений багатьма мовами і став світовим бестселером. Асоціація “Друзі Радянського Союзу” подбала про його широке розповсюдження у Франції. І навіть ті, хто не вважав себе лівим, а дотримувалася поміркованих поглядів, дійшли думки, що істина про Сталіна лежить десь посередині, між оцінками Барбюса і Суваріна.

Писати якийсь ударний твір залучили поетів-комуністів. Співцем сталінського режиму і навіть його жорстокості став Луї Арагон. Радянський Союз теж багато попрацював для створення у всьому західному світі груп художників і вчених (не комуністів) — друзів Радянського Союзу, “путників”. Комуністи серйозно покладалися на них, сподіваючись схилити громадську думку в бажаному для себе напрямку. В середині 30-х рр. Андре Мальро робить таку заяву: “В разі війни я створю іноземний легіон і

сам у його лавах, зі зброєю в руках захищатиму Радянський Союз, оплот свободи”². Дехто, не йдучи на такі крайнощі, щиро вірив, що СРСР будуватиме суспільство майбутнього і торує шлях прогресу. Такі люди, як Віллі Мюнценберг, поповнили собою могутні лави тих, що співчують. Багато письменників і артистів зовсім втратили будь-яке критичне чуття. Коли у червні 1935 р. Магделен Пас у паризькому залі Мютюаліте звертається до деяких з них з проханням допомогти врятувати таку людину, як Віктор Серж, вони роблять вигляд, що не чують. А коли 1936 р. Андре Жід, недавно ще один з найбільших друзів Радянського Союзу, публікує книгу “Повернення з СРСР”, яка стала свідченням його розриву з сталінськими порядками, він зазнає нищівної критики.

До того ж, багатьох французів від пильного вивчення радянських реалій відвертає агресивність гітлерівської Німеччини і загроза війни. Деякі навіть, включаючи й правих, думають, що СРСР може бути могутнім союзником у боротьбі з Гітлером і що Сталіна краще не зачіпати. Певна річ, проголошення німецько-радянського пакту і початок війни включає СРСР до числа ворогів Франції. Проте в червні 1941 р. гітлерівські війська вдираються до СРСР. У Франції у цей час комуністи масово вступають у ряди опору німецькій окупації. Хоча французькі колаборанти виправдовують свій вибір боротьбою “проти більшовизму”, більшість французів стоять на боці радянських людей і дуже радіють, дізнавшись про розгром гітлерівських полчищ під Сталінградом. Таким чином, наприкінці війни у французьких інтелектуалів і в очах усіх французів СРСР користується ще небувалим престижем. СРСР і Сталін — переможці сталінградської і берлінської битв, критикувати їх для нових французьких “володарів дум” означало проявляти невдячність або співробітничати з розбитим ущемленим і одіозним фашизмом. Гітлер і нацисти захопили Францію і гнобили її з 1940 до 1945 р., тоді як Сталін і СРСР принесли їй свободу. Крім того, у Франції багато інтелектуалів, публіцистів і літераторів-антикомуністів було вигнано з мистецьких і літературних кіл, бо їх обвинуватили в симпатіях до режиму Віші і в співробітництві з ним у воєнні роки. Зате французька комуністична партія брала активну участь в Опорі і багато її членів було розстріляно. Тому чимало молоді вступає до партії або стає її попутниками; партія пишається цим, проводить для їхнього об’єднання зустрічі і з’їзди, але давати їм якісь конкретні завдання утримується. Понад чверть тодішнього електорату у Франції голосує за комуністів³.

1947 р. починається холодна війна, і у Франції виникає полеміка навколо книги, опублікованої рік тому у Сполучених Штатах і в квітні 1947 перекладеної французькою мовою: “Я обираю свободу! Публічне і приватне життя високопоставленого радянського чиновника”. Автор цієї книги на 638 сторінках, перекладеної 22 мовами, — Віктор Кравченко: 1905 р. народження, українець. Цей утікач з СРСР дістав притулок у Сполучених Штатах. Його автобіографія — справжня хроніка, написана всередині радянської системи і присвячена викриттю злочинів Сталіна. У Франції книга здобула широкий розголос і удостоїлася літературної премії Сент-Бева за 1947 р. Занепокоєні цим успіхом, французькі комуністи люто накинулися на Кравченка. У номері від 13 листопада 1947 р. тижневик “Летр франсез”, повністю підконтрольний комуністам, запевнив читачів, що книга написана від початку до кінця американськими секретними службами, і вів аж до липня 1948 р. наклепницьку кампанію проти Кравченка. Останній висунув проти французького тижневика позов у наклеп і сам прибув до Парижа на судовий процес, який тривав від 24 січня до 22 березня 1949 р. Прагнучи переконати французьку громадськість, Кравченко влаштовує перед відкриттям судового розгляду прес-конференцію для жур-

налістів. Він знав, яку величезну роль відіграє преса у вільній країні. Уже з назви його книги видно, що СРСР і свобода несумісні. Але головний задум Кравченка полягав у тому, щоб дати змогу виступити на суді свідкам описаних звірств: він надає слово співвітчизникам, недавнім емігрантам — селянам, робітникам, інженерам. Цей незвичайний процес переріс у суд над усією радянською системою, захопивши увагу преси і французької громадськості. Хоч як старалися журналісти та адвокати “Летр франсез” очорнити Кравченка, проте він процес виграв. Французькі інтелектуали стежили за змаганням сторін з великою увагою, на судових засіданнях були присутні Жан-Поль Сартр і Сімона де Бовуар. Хоча французькі інтелектуали, за винятком комуністів, Кравченка не звинувачували, проте вони й не допомагали йому. Не допомагали не лише тому, що Кравченко уміло підтримував своє обвинувачення. Французьких мислителів бентежила постать Кравченка і його особисті переміщення. Намагаючись бути нейтральними, вони боялися, як би виступи Кравченка не змусили Францію піти в кільватері американської міжнародної політики. Вони не хотіли викликати невдоволення комуністів, дуже впливової сили в тодішньому французькому житті. Але то ще було не все, і це добре показує справа Давіда Руссе, яка виникла під час тривалих судових дебатів довкола Кравченка.

Літератор і троцькістський діяч 1912 р. народження, Давід Руссе під час Другої світової війни був депортований до Бухенвальду, а потім до інших нацистських таборів. Вийшовши на волю, він написав про звірства у нацистських концентраційних таборах дві книги — “Зона”, надруковану 1946, і “Дні нашої смерті”, видану наступного року. Процес Кравченка привертає його пильну увагу, і 12 листопада 1949 р., спираючись на положення Економічної і Соціальної Ради ООН стосовно примусової праці, він закликає на сторінках “Фігаро літерер” створити слідчу комісію про трудові табори в СРСР і запрошує всіх колишніх в’язнів нацистських таборів узяти активну участь у ній. Він розраховує також і на діяльну співпрацю французьких інтелектуалів у цьому проекті. Відсіч не змусила себе довго чекати. У тижневику “Летр франсез” письменник П’єр Декс, сам колишній в’язень концтабору, накидається з особистими випадками на Давіда Руссе і категорично заперечує існування таборів у Радянському Союзі. 11 лютого 1950 р. Давід Руссе вчиняє позов проти “Летр франсез” і виграє процес. Але процес для Руссе — це тільки відправна точка, він збирається підняти на ноги, разом з колишніми в’язнями, всіх французьких інтелектуалів проти посягання на людські права. 1950 р. було створено Міжнародну комісію проти системи концтаборів. У травні 1951 р. Руссе організовує у Брюсселі Трибунал вільних громадян для розгляду репресивної системи у Радянському Союзі і публікує “Білу книгу” про радянські концентраційні табори, а згодом доповнює її двома працями — “Умови існування свободи в СРСР” і “Становище робітничого класу в СРСР”. Проте Комісія не обмежилася працями, присвяченими лише Радянському Союзу, вона береться за поглиблене вивчення становища в франкістській Іспанії, у Греції, у Тунісі, у французькому Алжирі і в маоїстському Китаї, збираючи таким чином величезну документацію про порушення людських прав у різних частинах світу. Але всупереч сподіванням Руссе паризькі інтелектуали не піднялися, не допомогли йому, не зважили на зібрані матеріали для вироблення політичної й етичної концепції про людські права у світі і про потребу безумовного їхнього шанування. Більшість інтелектуалів продовжували практику вибіркових протестів: у разі порушення людських прав у країнах ідеологічно ворожих їм вони протестували, але охоче запліщували очі на те, що відбувалося в тій або іншій країні, чия ідеологія влаштовувала їх. Беззастережна оборона людських прав так і не стала першою умо-

вою вербування французьких інтелектуалів. Ще в 1946 р. Кестлер пропонував Мальро, Сартру і Камю створити нову Лігу Прав Людини, але його пропозиція не пройшла. Чим пояснити цю невдачу? Відповісти одразу важко, але постановка цього питання допоможе краще зрозуміти надто довгу мовчанку стількох французьких інтелектуалів перед лицем сталінізму. Звичайно, багато хто з них волів цікавитися суто національними чи принаймні колоніальними проблемами і нехтували тим, що не мало прямого відношення до життя французів. Але як би там не було, і хоча б для того, щоб намітити якусь відповідь, цікаво буде розповісти про ставлення Жана-Поля Сартра до цих питань.

Сартр був добре знайомий з Руссе, і вони не раз з'ясовували між собою свої погляди⁴. На відміну від тодішніх публіцистів-комуністів, Сартр не перечував масштабів сталінського терору. У січні 1950 р. журнал “Тан модерн”, який редагував разом з Мерло-Понті Сартр, публікує один важливий документ — “Виправно-трудоий кодекс”, чинний у радянських таборах, показуючи цим, що існування згаданих таборів це аж ніяк не вигадка антикомуністів. Але далі у своїй критиці Радянського Союзу він так і не пішов. А коли Руссе висуває власний проект, Сімона де Бовуар пише у “Силі обставин”: “А от Руссе знайшов собі вигідне заняття. Він сів верхи на чудову антирадянську машину”. Легковажність цього тону не даремна. Говорячи про страхітливі факти радянського терору, Жан-Поль Сартр і Сімона де Бовуар ніколи не виявляли жалю. Ведучи з 1952 р. полеміку з Камю⁵, Сартр заявляв: “Згода, Камю, я так само, як і Ви, вважаю, що ці табори недопустимі, але недопустима і та спекуляція, на якій наживається, згадуючи їх, так звана буржуазна преса...” А в іншому місці Сартр кидає: “Кожен антикомуніст — це цепний пес”. І наголошує: “Не треба, щоб Біянкур утратив надію”⁶. Іншими словами, треба цей страшний секрет від французьких робітників ховати, щоб вони мали підстави вірити, жити й боротися через політику. Це доводить, що філософ відмовляється ставитися до народу як до дорослого, а до робітника — як до рівного. Ненависть Сартра до буржуазії, вихідцем з якої він є, і до французьких правих сил сильніша, ніж турбота про захист людських прав. Бажання перемогти у західних суспільствах, склад мислення, який він називає реакційним, ставляться у момент вирішального вибору вище за всі інші міркування. Чи не є це бажання перемогти за всяку ціну спотвореним породженням жорстокості воєнних років? Чи не відбиває воно розчарування інтелігенції, яка так і не добила якогось визнання у суспільстві, де вона живе, яка не відповідає за жодне конкретне політичне зобов'язання, яка не має влади грошей, яка відчуває до себе зневагу можновладців чи яка, навпаки, хоче розірвати зі своїм середовищем? Інтелектуали сартрівського типу піймалися на гачок марксистських груп, бо вони здалися їм досить сильними, щоб підірвати суспільство, не нависне їм. Ось чому Сартр вважав, що марксистська утопія принесе в майбутньому для людства більше, ніж вартості традиційних західних суспільств.

Сартр стверджує, що “марксизм — це той етап нашої культури, який ще треба пройти”, але це не означає, що він схвалює всі дії комуністичної партії, для нього марксизм — це концепція для роздумів. На його переконання, надто гостра критика Радянського Союзу може призвести до послаблення революційних задумів і вимушеного повернення до консервативних ідей. І ось ми підходимо до суті. Все схоже на те, що для інтелектуала Сартра світ ідей важливіший, ніж світ людей, ідейна битва важливіша за оборону людського життя. Бажаючи порвати з усіма релігійними поняттями і всіма релігійними догмами, він освячує світ ідей і певних концепцій. Ідея — над усе, і багато французьких інтелектуалів, вихованих філософіями, подібними до гегельянства, бачать примат у декартівській думці,

ідуть тим самим шляхом. Одночасно цей примат ідеї живить прометеївську мрію перетворити сучасну людину в людину зовсім нову, відтворену довкола якоїсь ідеї, філософського задуму в суспільстві, зовсім новому і відкритому нарешті щастю. Отож, починаючи з XVI ст. у Західній Європі цілі покоління інтелектуалів мали таке відчуття, що вони живуть на початку якоїсь зовсім нової ери, звідки вийдуть нова людина і нове суспільство. Але міф про суспільство не лише нове, а й заново створене деякими людьми, очищене і звільнене від усього, що чорнить його, живить тоталітарні ідеології XX віку, виправдовує страхотливе нищення людей, пояснює мовчанку і спільництво інтелектуалів тим, що вони вірили в свою боротьбу в ім'я історичного Поступу. Водночас джерело всіх західних гуманістичних понять опинилося на задньому плані: співчуття, допомога і солідарність зі стражденими людськими істотами стоять у центрі християнського послання, мирської моралі і Декларації прав людини і навіть гуманного соціалізму, які вважають людську особистість найціннішою реальністю у світі. Багато французьких інтелектуалів вірять, що суспільство здатне змінюватися лише внаслідок насильницьких перетворень, які має проводити якась радикальна влада, подібно до урядів терору під час французької революції. Ця ілюзія дуже живуча, про це по-своєму свідчить Сартр у п'єсі "Брудні руки", яка поставлена уперше в 1948 р. і яка не втратила своєї злободенності ще й досі.

Мовчанка численних французьких інтелектуалів цього періоду не викликана недостатньою поінформованістю. До того ж, на початку п'ятдесятих років французькі видавці утримувалися друкувати показання свідків. Книга "Світ на відшибі" Густава Герлінга, тепер уже класична, в якій колишній в'язень зображує зсередини зону радянських таборів, була тоді відхилена всіма видавцями. У 1953 р. вийшла фундаментальна книга Мілоша, згодом лауреата Нобелівської премії, "Ув'язнена думка", котра дістала у критиків холодний прийом. У Північній Америці опубліковані тоді добре документовані книги про сталінську дійсність тридцятих років, але у Франції вони не перекладалися, французькі видавці та інтелектуали не довіряли їм настільки, що розглядали їх як якусь "літературу часів холодної війни". І все ж таки деякі автори намагалися боротися з модою на філорадянське і з супутним йому неабияким тиском. З самого початку виникнення радянської системи її постійно викривали консервативні чи близькі колам крайніх правих публікації, але кількість їхніх читачів залишалася обмеженою. Автор знаменитої книги "Нуль і безкінечність" Кестлер дуже збаламутив лівих інтелектуалів, і Мерло-Понті, тодішній друг Сартра, відповів йому книгою "Гуманізм і терор", опублікованою 1947 року. Камю в ім'я моралі дорікає Сартрові, який у 1952—1956 рр. став попутником комуністів, за його поблажливе ставлення до СРСР. Але найпродуктивніша критика радянського комунізму пролунала з уст Реймона Арона, у книгах "Великий розкол" (1948) і "Опіум для інтелектуалів" (1955). Він доводить, що нейтральність — це ілюзія у часи холодної війни. Арон, зовсім не ідеалізуючи ліберальний західний світ, стає рішуче на бік антирадянського і безжально аналізує поведінку французької інтелігенції, за що йому дістається на горіхи від лівих інтелектуалів.

Дехто в усі ці часи зумів подавати якусь конкретну і невідкладну допомогу жертвам радянської системи. На Великдень 1937 р. у своїй енцикліці Дівіні редemptoris папа Пій XI з усією рішучістю засуджує комунізм. Деякі католики пильно стежать за подіями радянської дійсності, і 1947 р. один нідерландський чернець Веренфрід ван Страатен засновує асоціацію "Допомога Церкві в Біді", і вона скоро почала діяти в більшості країн Західної Європи, в тому числі й у Франції, намагаючись допомагати христия-

янам, переслідуваним у комуністичних країнах Східної Європи. Ця асоціація поширювала ще й інформацію з перших рук про становище радянських людей.

Рік 1956 став, проте, поворотним пунктом для деяких інтелектуалів. Доповідь Хрущова з критикою злочинів Сталіна і криваве придушення угорського повстання спонукали їх дистанціюватися від французької комуністичної партії. Серед них був і Сартр. Однак навіть помірковані французькі інтелектуали часто утримуються від надто гострої критики СРСР і нагадувань про страхіття сталінізму. В цьому ж напрямку і йшла політика рівноваги між блоками, яку проводив генерал де Голль. До того ж французькі соціалісти, особливо на початку сімдесятих років, згодні піти на альянс з комуністами, щоб перемогти на виборах, і намагалися не дратувати своїх потенційних союзників неприємними запитаннями, тим паче, що праві партії періодично потрясали комуністичним жупелом, щоб знеохотити нерішучих голосувати за лівих. Партія крайніх лівих теж відкидала радянську модель лише з тим, щоб ще вірніше поклонитися маоїстському Китаю чи ходжівській Албанії. Деякі комуністичні педагоги ніяк не могли розпрощатися з прорадянськими переконаннями своєї молодості. Фанатичний прибічник догми “диктатури пролетаріату”, філософ Луї Альтюссер неподільно панує на філологічних факультетах Педагогічного інституту на Ульмській вулиці. Шкільні підручники з історії та географії витримані цілком у дусі пошани до СРСР та його керівників. Діти ніколи не чули згадки про якогось Кравченка.

У 1973—1975 рр. найбільшою несподіванкою для багатьох французьких інтелектуалів і частини громадськості стала публікація тритомника Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”⁷. Уже відомий своїми попередніми книгами, де він змалював табірний світ, Солженіцин виступає цього разу з монументальним підсумком, який є водночас величезною працею історика. І незважаючи на нападки кадильників комунізму, навіть французькі інтелектуальні кола були цим вражені⁸. Тим більше, що наступні місяці, коли у В’єтнамі, Камбоджі і в Лаосі перемогли комуністи, ознаменувалися новими катастрофами, камбоджійським геноцидом і в’єтнамськими утікачами на човнах. Слово взяло нове покоління інтелектуалів, щоб висловити своє обурення. Проте дехто із старшого покоління переглядає свої попередні позиції, і Жан-Поль Сартр наприкінці свого життя, разом зі своїм давнім противником Реймоном Ароном вирушає до президента республіки Жіскара д’Естена з вимогою прийти на допомогу утікачам з Південно-Східної Азії — жертвам комуністичних режимів. Навіть давні супротивники Кравченка і Руссе, такі, як П’єр Декс, шкодують про свою колишню поведінку⁹. Французькі інтелектуали знову виступають за беззастережне шанування людських прав і за співчуття всім тим, хто потрапив у біду, незалежно від усяких ідеологічних міркувань.

Отже, потурання сталінському Радянському Союзу виходило далеко за рамки комуністичного середовища. Найдалекоглядніші автори, нещадні викривачі злочинів режиму та його вождя мусили протистояти численним спробам залякування і дуже часто опинялися на узбіччі. І тільки мало-помалу деякі найвідоміші французькі інтелектуали наважилися перейти до захисту прав людської особистості поза всякими ідеологічними міркуваннями.

⁷ Про Суваріна див.: П а н н Ж а н - Л у ї. — Борис Суварін, перший, хто розчарувався в комунізмі. — Робер Лаффон, 1993.

⁸ Цит.: К у п ф е р м а н Ф р е д. — У країні Советів, подорож француза по Радянському Союзу. — Галлімар. — Зібрання архівів. — 1979.

³ Однак кількісний склад робітників серед французького працездатного населення вищий, ніж будь-коли. Потім ця пропорція спадає у міру зростання послуг і так званого третього сектора.

⁴ Книга “Бесіди про політику” опублікована 1948 р. і містить їхній обмін думками у присутності Жерара Розенталя.

⁵ Ця полеміка викликана появою книги Камю “Збунтована людина”.

⁶ Автомобільні заводи Рено в Булоні—Біянкур були тоді bastionami КЖТ (Загальної конфедерації праці), профспілки, тісно пов’язаної з французькою комуністичною партією.

⁷ Перше французьке видання книги В. Гроссмана “Все минає” вийшло 1972 р. і пройшло відносно непоміченим. “Великий терор”, головна праця Роберта Конквеста про сталінський терор стала доступною французькою мовою в 1970 р. Книга читалася з інтересом, але так і не стала бестселером і не викликала якихось жвавих дебатів серед французьких інтелектуалів.

⁸ За кілька тижнів було продано 700 000 примірників. Масовий успіх цих величезних томів — просто нечуваний.

⁹ До речі, ще до появи “Архіпелагу ГУЛАГ” П’єр Декс оцінив прихильно твір Солжениціна.

